

УДК 341.321.3:616.31-08-039.71

DOI <https://doi.org/10.35220/2523-420X/2025.2.24>**О.В. Дєньга,**

доктор медичних наук, професор,
Державна установа «Інститут стоматології
та щелепно-лицевої хірургії Національної академії
медичних наук України»,
вул. Рішельєвська, 11, м. Одеса, Україна, індекс 65026
oksanadenga@gmail.com

М.С. Адамів,

аспірант,
Державна установа «Інститут стоматології
та щелепно-лицевої хірургії Національної академії
медичних наук України»,
вул. Рішельєвська, 11, м. Одеса, Україна, індекс 65026

Т.В. Дієва,

доктор медичних наук,
Державна установа «Інститут стоматології
та щелепно-лицевої хірургії Національної академії
медичних наук України»,
вул. Рішельєвська, 11, м. Одеса, Україна, індекс 65026
професор кафедри охорони здоров'я,
Приватний заклад вищої освіти «Міжнародний
класичний університет імені Пилипа Орлика»,
вул. Котельна, 2, м. Миколаїв, Україна, індекс 54003

В.С. Бондаренко,

кандидат медичних наук, доцент,
ВПНЗ «Львівський медичний університет»,
вул. В.Поліщука, 76, м. Львів, Україна, індекс 79018

В.О. Бородач,

кандидат медичних наук, доцент,
ВПНЗ «Львівський медичний університет»,
вул. В.Поліщука, 76, м. Львів, Україна, індекс 79018

**СУЧАСНИЙ ЗАРУБІЖНИЙ
І ВІТЧИЗНЯНИЙ ДОСВІД В ПИТАННІ
ЛІКУВАЛЬНО-ПРОФІЛАКТИЧНИХ
ЗАХОДІВ
ДЛЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ,
ЩО МАЮТЬ МНОЖИННИЙ КАРІЄС
ТА ЗАХВОРЮВАННЯ ПАРОДОНТУ**

Збройний конфлікт на Сході України оголив критичні недоліки чинної системи стоматологічного забезпечення військовослужбовців. Недостатня мобільність стоматологічних підрозділів, відсутність штатних лікарів-стоматологів у більшості бойових частин та висока поширеність множинного карієсу й пародонтопатій негативно позначаються на боєздатності особового складу. Вітчизняний та зарубіжний досвід свідчать про ефективність комплексних профілактично-лікувальних програм, оснований на стандартах NATO Dental Fitness та використанні пересувних стоматологічних кабінетів. **Метою дослідження**

було узагальнити сучасний вітчизняний і міжнародний досвід лікувально-профілактичних заходів щодо множинного карієсу та захворювань пародонту у військовослужбовців і сформувати практичні рекомендації для підрозділів стоматологічної служби сил оборони України. **Матеріали та методи.** Проведено системний огляд 28 джерел (2010–2024 рр.), у тому числі нормативних документів ЗСУ та НАТО, клінічних досліджень в Україні, Великій Британії й Азербайджані. Використано контент-аналіз, порівняльний аналіз індексів стоматологічного здоров'я (КПУ, РМА, PI, Greene–Vermillion) та опис організаційних моделей (стаціонарна, мобільна, змішана). **Результати дослідження.** У ЗСУ впроваджено трирівневу «Програму стоматологічного здоров'я», що охоплює первинну, вторинну й третинну профілактику та підсилена мережою пересувних кабінетів, що підвищило доступність допомоги в зоні бойових дій. Професійна гігієна з використанням PIEZON-технології та антисептиків скоротила частоту запальних ускладнень у підрозділах, передислованих на фронт. Річна апробація мобільного гігієнічного набору (щітка-трівел, нитка, пасти President, розчин-таблетки) серед 348 військових знизил інтенсивність карієсу в групі 20–30 років і підвищила карієрезидентність емалі. Модифікована схема лікування хронічного генералізованого пародонтиту з Biogerair й імуностимуляторами забезпечила стабілізацію пародонту у 68,5% пацієнтів проти 12% при традиційній терапії. Зарубіжні дані підтвердили ключову роль тютюнокуріння та низького базового пародонтального статусу в розвитку некротичного виразкового гінгівіту; фітонпрепарат *Oleum Nigella Sativa* показав значне зниження запалення в пародонті. **Висновки.** Комплексна, стандартизована й мобільна система стоматологічної допомоги, що поєднує трирівневу профілактику, сучасні клінічні протоколи та адресні заходи (професійна гігієна, фіто- й імуно-терапія), довела ефективність у зниженні частоти карієсу й пародонтопатій серед військовослужбовців. Подальша інтеграція зарубіжних напрацювань та розширення мережі пересувних кабінетів є стратегічно важливою для медичної служби сил оборони України.

Ключові слова: військовослужбовці; множинний карієс; захворювання пародонту; профілактика; стоматологічна допомога.

О.В. Dienha,

Doctor of Medical Sciences, Professor,
State Establishment “The Institute of Stomatology
and Maxillo-facial Surgery National Academy of Medical
Sciences of Ukraine”,
11 Rishelievskaya street, Odesa, Ukraine, postal code 65026
oksanadenga@gmail.com

М.С. Adamiv,

Postgraduate Student,
State Establishment “The Institute of Stomatology
and Maxillo-facial Surgery National Academy of Medical
Sciences of Ukraine”,
11 Rishelievskaya street, Odesa, Ukraine, postal code 65026

T.V. Dijeva,

Doctor of Medical Sciences,
State Establishment "The Institute of Stomatology
and Maxillo-facial Surgery National Academy of Medical
Sciences of Ukraine",
11 Rishelievskaya street, Odesa, Ukraine, postal code 65026
Professor at the Department of Health Protection,
Private Institution of Higher Education "Pylyp Orlyk
International Classical University,
2 Kotelna street, Mykolaiv, Ukraine, postal code 54003

V.S. Bondarenko,

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor,
PHEI "Lviv Medical University",
76 V. Polishchuk street, Lviv, Ukraine, postal code 79018

V.O. Borodach,

Candidate of Medical Sciences, Associate Professor
PHEI "Lviv Medical University",
76 V. Polishchuk street, Lviv, Ukraine, postal code 79018

CONTEMPORARY FOREIGN AND DOMESTIC EXPERIENCE IN THERAPEUTIC-PREVENTIVE MEASURES FOR MILITARY PERSONNEL WITH MULTIPLE CARIES AND PERIODONTAL DISEASES

*The armed conflict in Eastern Ukraine exposed critical shortcomings in the existing dental-care system for service members. Inadequate mobility of dental units, the absence of staff dentists in most combat formations, and the high prevalence of multiple caries and periodontal disorders have adversely affected combat readiness. Both Ukrainian and international experience demonstrate the effectiveness of comprehensive preventive-therapeutic programmes based on NATO Dental Fitness standards and the deployment of mobile dental clinics. **The purpose of the study** was to summarise up-to-date national and international experience in preventive and therapeutic measures for multiple caries and periodontal diseases among military personnel and to formulate practical recommendations for the dental branches of the Ukrainian Defence Forces. **Materials and methods.** A systematic review of 28 sources (2010–2024) was performed, including Ukrainian and NATO normative documents and clinical investigations from Ukraine, the United Kingdom and Azerbaijan. Content analysis, comparative assessment of dental-health indices (DMFT, PMA, PI, Greene–Vermillion) and description of organisational models (stationary, mobile, hybrid) were applied. **Research results.** The Armed Forces of Ukraine have implemented a three-tier "Dental Health Programme" (primary, secondary and tertiary prevention) reinforced by a network of mobile clinics, thereby improving access to care in combat zones. Professional hygiene using PIEZON technology and antiseptics reduced inflammatory complications in front-line units. A one-year trial of a compact hygiene kit (travel brush, floss, President® toothpastes, mouth-rinse tablets) in 348 soldiers lowered caries intensity in the 20–30-year age group and increased*

*enamel caries resistance. A modified regimen for chronic generalised periodontitis employing Biorepair® products and immunostimulants stabilised periodontal status in 68.5% of patients versus 12% under standard therapy. Foreign data confirmed the pivotal role of smoking and low baseline periodontal status in necrotising ulcerative gingivitis; the phytopreparation *Oleum Nigella Sativa* markedly reduced periodontal inflammation. **Conclusions.** A comprehensive, standardised and mobile dental-care system that integrates three-level prevention, modern clinical protocols and targeted interventions (professional hygiene, phyto- and immunotherapy) has proven effective in reducing caries and periodontal morbidity among service members. Further incorporation of international best practices and expansion of the mobile-clinic network are strategically important for the medical service of the Ukrainian Defence Forces.*

Key words: military personnel; multiple caries; periodontal diseases; prevention; dental care.

З початком збройного конфлікту на Сході України (2014 р.) стало очевидним, що чинна система стоматологічного забезпечення військовослужбовців була не готова до умов активних бойових дій [1–5]. Внаслідок тривалого реформування стоматологічної служби Збройних Сил України (ЗСУ) було втрачено мобільність підрозділів і можливість надавати сучасну допомогу «у полі». Особливо гострою виявилась потреба у лікувально-профілактичних заходах для військових з множинним карієсом та захворюваннями пародонту – патологіями, що безпосередньо впливають на боєготовність особового складу.

Пошук оптимального рішення спричинив активне впровадження пересувних стоматологічних кабінетів, стандартизованих клінічних протоколів та адаптацію стандартів НАТО щодо стоматологічної готовності особового складу [6–15]. Паралельно з українським досвідом акумулювались дані зарубіжних досліджень: від аналізу поширеності некротичного виразкового гінгівіту у військових Великої Британії [26, 27] до вивчення ефективності фітотерапії при запальних пародонтопатіях у військах Азербайджану [28]. Накопичені напрацювання свідчать, що комплексна первинна, вторинна й третинна профілактика, поєднана з сучасними методами лікування, є ключем до зниження стоматологічної захворюваності серед військовослужбовців [6, 17, 20].

Утім, системний аналіз і порівняння вітчизняних та зарубіжних підходів лишаються фрагментарними. Це ускладнює інтеграцію кращих практик у клінічні протоколи ЗСУ та інших силових структур, особливо щодо військовослужбовців із множинним карієсом і пародонтопатіями.

Метою огляду є проаналізувати та узагальнити сучасний зарубіжний і вітчизняний досвід лікувально-профілактичних заходів для військовослужбовців із множинним карієсом та захворюваннями пародонту з метою формування рекомендацій щодо вдосконалення стоматологічного забезпечення сил оборони України..

Матеріал та методи дослідження. Для проведення дослідження було здійснено пошук наукових публікацій, що висвітлюють питання профілактики та лікування карієсу й пародонтопатій у військових контингентах, за допомогою електронних баз даних, таких як Web of Science, Scopus, PubMed та Google Scholar. Ключові фрази для пошуку були визначені як "military dental care", "multiple caries", "periodontal disease". Більшість публікацій, які були включені до дослідження, датувалися останніми 10 роками, але також було розглянуто деякі публікації з більш пізніми датами. Оцінка релевантності проводилася на основі назви, резюме та повного тексту публікацій, щоб виключити ті, що не відповідали темі дослідження або були недоступні.

Результати та їх обговорення. На початку збройного конфлікту на Сході України у 2014 році було виявлено, що існуюча система надання стоматологічної допомоги військовослужбовцям виявилася недосконалою в умовах проведення антитерористичної операції. В ході тривалого періоду реформування стоматологічна служба Збройних Сил України втратила можливість ефективного маневрування силами і засобами та спроможність надання сучасної допомоги в польових умовах. Надання ж стоматологічної допомоги військовослужбовцям інших силових структур за межами їх постійної дислокації проблематичне, а часто є майже неможливим через відсутність в їхніх підрозділах штатних лікарів-стоматологів. Введення в зону АТО позаштатних пересувних стоматологічних кабінетів дозволило забезпечити високу мобільність стоматологічних підрозділів та надавати якісну стоматологічну допомогу більшості військових підрозділів в зоні проведення бойових дій на Сході України [1-5].

Проте на сьогоднішній день питання організації стоматологічної допомоги військовослужбовцям є не менш гострим через збільшення кількості військовослужбовців та географію проведення бойових дій. Тому автори в роботі [6] з метою покращення даної ситуації адаптували діючий стандарт НАТО «Dental Fitness Standards for Military Personnel and a Dental Fitness Classification System» («Стандарти стоматологічного здоров'я

військовослужбовців і система класифікації стоматологічного здоров'я») та створили програму комплексної профілактики стоматологічної захворюваності серед особового складу ЗСУ – «Програму стоматологічного здоров'я військовослужбовців Збройних сил України». В рамках даної програми у всіх стоматологічних підрозділах ЗСУ відбувається 3 етапи профілактики стоматологічних захворювань:

– первинна профілактика – обов'язкова планова санація ротової порожнини в армійських підрозділах, санітарно-просвітницька робота серед особового складу, проведення індивідуальної та професійної гігієни порожнини рота у військовослужбовців, а також введення штатних асистентів лікарів-стоматологів (медичних сестер стоматологічних);

– вторинна профілактика – впровадження в усіх військових стоматологічних закладах стандартизованих сучасних клінічних протоколів лікування основних стоматологічних захворювань, а також оснащення стоматологічних кабінетів та клінік сучасним діагностичним та лікувальним обладнанням, інструментами та витратними матеріалами;

– третинна профілактика – впровадження в роботу стоматологічних закладів ЗСУ сучасних методів зубного протезування та дентальної імплантації.

Автори вважають, що впровадження даної програми дозволить покращити рівень стоматологічного забезпечення військових Збройних сил України [6- 15].

В роботі [16] для забезпечення високої гігієни порожнини рота і профілактики розвитку запальних посттравматичних та інших ускладнень у військовослужбовців перед відрядженням у зону бойових дій рекомендується:

– проводити більш ретельну гігієну зубів і порожнини рота в цілому (чистити зуби та поверхню язика двічі на день, а також використовувати зубну нитку);

– курс професійної гігієни з використанням ультразвукового апарату «PIEZON MASTER», а також полоскати порожнину рота розчином «Гексорал» не менше двох разів на день впродовж одного місяця;

– повноцінна санація порожнини рота;

– призначення комбінованих препаратів кальцію і вітаміну Д3.

В роботі [17] автори поставили за мету оцінити ефективність розроблених ними заходів профілактики розвитку каріозних уражень зубів у вій-

ськовослужбовців ЗСУ. В даному дослідженні приймало участь 348 військовослужбовців Тернопільського зонального відділу Військової служби правопорядку, яким в якості лікувально-профілактичних заходів надавали рекомендації стосовно догляду за ротовою порожниною в умовах знаходження в зоні бойових дій, призначали для чищення зубів дорожні зубні щітки «GUM® Travel», зубні нитки GUM® Original White Floss» з фторидом, зубні пасти «President Profi», «President Active» та «President Sensitive», а також таблетки для полоскання ротової порожнини «Mouthwash Tablets». При проведенні клінічного огляду через 1 рік було виявлено, що у обстежених військових віком 20-30 років був низький рівень інтенсивності карієсу та висока карієрезистентність емалі, у військових віком 31-40 років – середній рівень інтенсивності карієсу та середній ступінь функціональної резистентності емалі, а у військових 41-45 років – високий рівень інтенсивності карієсу та знижені опірні властивості емалі. Автори прийшли до висновку, що комплекс засобів для гігієни ротової порожнини військовослужбовців окрім виражених лікувальних властивостей має бути легким, невеликим за об'ємом та зручним у використанні, що дозволить військовим регулярно та ефективно слідкувати за здоров'ям порожнини рота [17, 18].

Лікування захворювань пародонту є важливим аспектом надання стоматологічної допомоги військовим, оскільки ігнорування даної проблеми може призвести до втрати зубів, що, в свою чергу, гостро поставить питання протезування дефектів зубних рядів, яке в умовах життя та роботи військовослужбовців є дуже непростою процедурою [19].

Діагностування захворювань пародонту у військовослужбовців є достатньо важким завданням для лікарів-стоматологів. Це зумовлено тим, що дискомфорт, який відчуває військовий, полягає у кровоточивості ясен та неприємному запаху з рота, що для багатьох не є проблемою, яка потребує лікарського втручання. Зневажання ранніх симптомів призводить до того, що пацієнт наважується звернутися до лікаря лише тоді, коли з'являється біль під час жування їжі, абсцедування та рухливості зубів. Це може супроводжуватися гнійнозапальними процесами в ротовій порожнині, що негативно відображається на загальному стані організму, провокуючи або погіршуючи наявні хронічні захворювання [19].

В роботі [20] автори досліджували ефективність розробленої ними схеми лікування хроніч-

ного генералізованого пародонтиту (ХГП) у військових ЗСУ. В даному дослідженні взяли участь 78 військовослужбовців, хворих на ХГП початкового-2 ступеня тяжкості. Даних пацієнтів було поділено на групу № 1, пацієнтам якої лікували за традиційними методиками, та групу № 2, лікування якої складалось з аплікацій на ясна дентальним гелем «Biorepair Parodontal Intensive», полоскання, ротових ванночок мус-пінкою «Biorepair Oral Care Peribionia gengive Mousse» (в домашніх умовах), іригації в амбулаторних умовах ополіскувачем «Biorepair», а також прийому препаратів «Екстракт коренів радіоли рожевої», «Лазея» та «Імунал». Результати дослідження свідчили, що застосування розробленої терапії дозволило стабілізувати стан пародонту у 68,5% (в групі № 1 – лише 12%), а також знизити значення папілярно-маргінально-альвеолярного індексу (РМА) на 26,7%, папілярного індексу кровоточивості (РВІ) – на 44%, пародонтального індексу (РІ) – на 26,7% та індексу гігієни Greene J. Vermillion J – на 47% [21-25].

Не дивлячись на низький відсоток зустрічальності, некротичний виразковий гінгівіт (НВГ) є серйозною стоматологічною проблемою серед військових. Дослідження [26] було спрямоване на визначення поширеності, методів лікування та факторів ризику, пов'язаних з НВГ, у військових британських збройних сил. Для цього були проаналізовані всі стоматологічні дані британських військових за 2012 рік. Результат дослідження показав, що рівень поширеності НВГ становив 0,11% для всього військового населення. В більшості випадків лікування полягало в інструктажі щодо гігієни порожнини рота (66,5%), призначення антибіотиків (64,4%) і полоскання ротової порожнини (58,1%). Анальгетики були призначені лише у 8,4% випадків, а поради щодо відмови від куріння надавались лише у 10,7% випадків. Аналіз факторів ризику порівняно з контрольною групою показав збільшення співвідношення шансів для діагностики НВГ на 3,4 (95% ДІ 2,0–5,7) для тих, хто курить, і на 7,3 (95% ДІ 1,9–28,0) для осіб із загальним базовим пародонтальним обстеженням з оцінкою «3». Таким чином, куріння та невисокий рівень пародонтального статусу напряму впливає на появу НВГ. Тож доцільним лікуванням в даному випадку буде відмова від куріння, догляд за гігієною ротової порожнини та дотримання лікарських протоколів призначення [26, 27].

З метою розробки та вдосконалення комплексної стоматологічної терапії для військовослуж-

бовців із запальними захворюваннями пародонту в роботі [28] було обстежено 312 військовослужбовців віком 25-52 роки внутрішніх військ Республіки Азербайджан. Обстеження складалося з трьох етапів. Перший полягав в клінічному обстеженні зубів та пародонта, визначенні інтенсивності карієсу та запальних захворювань пародонту (за індексом DSR – кількість зруйнованих, запломбованих та видалених постійних зубів). На другому етапі обстеження пацієнти із запальним процесом в пародонті були розділені на дві групи. У процесі лікування хворим групи №1 (основної групи) крім загальноприйнятих лікувально-профілактичних заходів призначали препарат на основі млину чорного (*Oleum Nigella Sativa*), а пацієнтам групи №2 (контрольної) – стандартне лікування. Стандартне традиційне лікування пародонтиту легкого ступеня включало професійну гігієну порожнини рота, кюретаж, лікування карієсу та його ускладнень (в якості місцевої протизапальної терапії використовували 0,02% розчин хлоргексидину). Курс лікування становив 10 днів. Всі пацієнти дотримувалися встановленому гігієнічному догляду за порожниною рота. Результати дослідження показали, що у найбільшій кількості обстежених, як у молодшій, так і в старшій віковій групах, спостерігалася виражена патологія твердих тканин зуба та пародонту. Найбільша поширеність та інтенсивність запальних захворювань пародонту та карієсу зубів була виявлена зі збільшенням віку обстежених. Професійну гігієну порожнини рота потребували 75,64% хворих на гінгівіт та пародонтит. Комплексне пародонтологічне лікування, яке включало крім гігієнічних процедур консервативну терапію та хірургічне лікування, потребувало в середньому 13,46% військовослужбовців із середньотяжким та важким хронічним генералізованим пародонтитом. Після застосування фітопрепарату в групі №1 значно покращилося гігієнічне здоров'я порожнини рота, зменшився запальний процес в пародонті, Виходячи з результатів клініко-лабораторних досліджень, орієнтація на препарати рослинного походження є обґрунтованою, оскільки вони не викликають алергічних реакцій та інших побічних ефектів, сприяють покращенню гігієнічного стану, нормалізації імунної системи та мікробіоценозу організму та зокрема в порожнині рота, мають як лікувальну, так і профілактичну ефективність, що дуже важливо для досліджуваної групи населення [28].

Висновки:

1. Під час планування заходів первинної профілактики розвитку каріозних уражень та

захворювань пародонту необхідно враховувати особливості побуту військовослужбовців, які перебувають в зоні проведення бойових дій, та проводити профілактичні заходи сумісно з терапевтичними, щоб зменшити ризик розвитку основних стоматологічних захворювань.

2. Отримані результати є підґрунтям для розроблення уніфікованого клініко-організаційного протоколу профілактики й лікування множинного карієсу та пародонтопатій у військових формувань України.

Література:

1. Лихота А.М., Коваленко В.В., Лицишин М.З. Нова модель організації стоматологічної допомоги військовослужбовцям під час збройного конфлікту. *Військова медицина України*. 2016. Vol. 16. № 2. Р. 65–69.
2. Сегеда С.П., Грицюк В.М. Військова стоматологія на теренах України: історична ретроспектива та сучасність. *Наука і оборона*. 2022. № 1. Р. 27–33.
3. Коваленко В.В. Роль мобільних стоматологічних комплексів при наданні стоматологічної допомоги військовослужбовцям. *Український журнал військової медицини*. 2022. Vol. 3. Р. 119–122.
4. Вrabіє В.І., Варченко О.В., Коваленко В.В. Роль та місце пересувних стоматологічних кабінетів в умовах ведення бойових дій на Сході України: матеріали 3 Національного українського стоматологічного конгресу, 22–23 жовтня 2015 р., Київ. *Новини стоматології*. 2015. № 4 (85). Р. 102.
5. Лихота А.М., Коваленко В.В., Федірко І.В. Організація роботи пересувного стоматологічного кабінету: методичні рекомендації. Київ: УВМА. 2015. 24 р.
6. Лицишин М.З. Програма комплексної профілактики стоматологічних захворювань у військовослужбовців Збройних сил України. *Військова медицина України*. 2016. № 3. Р. 27–31.
7. Бадюк М.І., Стриженко В.І., Булах О.Ю. Шляхи удосконалення системи медичного забезпечення військ на особливий період. Проблеми військової охорони здоров'я. *Збірник наукових праць Української військово-медичної академії*. 2012. № 32. Р. 97–104.
8. Камалов Р.Х., Лихота А.М., Коваленко В.В. Особливості організації ортопедичної стоматологічної допомоги військовослужбовцям. Сучасні аспекти військової стоматології: збірник наукових праць. Київ. 2013. Р. 37–41.
9. Коваленко В.В. Організація стоматологічного забезпечення військовослужбовців в польових умовах (на досвіді проведення АТО): методичні рекомендації. Київ: УВМА. 2016. 36 р.
10. Лихота А.М., Коваленко В.В. Стан та шляхи покращення стоматологічної допомоги військовослужбовцям, які беруть участь в антитерористичній опера-

ції на Сході України. *Український стоматологічний альманах*. 2016. № 1. Р. 78–81.

11. Лищишин М.З., Лихота А.М., Коваленко В.В. Стан та перспективи розвитку стоматологічної допомоги військовослужбовцям у зоні проведення бойових дій на Сході України: матеріали 3 Національного українського стоматологічного конгресу, 22–23 жовтня 2015 р., Київ. *Новини стоматології*. 2015. № 4 (85). Р. 116.

12. Савицький В.Л., Майданюк В.П., Влащенко О.М., та ін. Медичне забезпечення Збройних Сил України в антитерористичній операції: досвід та напрямки його удосконалення. *Військова медицина України*. 2015. № 1. Р. 5–11.

13. Лихота А.М., Коваленко В.В., Лищишин М.З., Федірко І.В. Стан стоматологічної допомоги військовослужбовцям в зоні проведення антитерористичної операції на сході України. *Військова медицина України*. 2015. Vol. 15. Р. 30–35.

14. Указ Президента України № 240/2016 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року «Про Стратегічний оборонний бюлетень України». 2016.

15. NORTH ATLANTIC TREATY ORGANIZATION. Allied Joint Publication AJP-4.10: Allied Joint Doctrine for Medical Support. Edition B, Version 1. May 2015. NATO Standardization Office. 170 p.

16. Єрмоєнко В.Е., Єрмоєнко М.О., Єрмоєнко Е.А. Профілактика стоматологічних захворювань працівників правоохоронних органів у період виконання службово-бойових завдань. PhD Thesis. Ірпінь: Університет ДФС України. 2020.

17. Лаврін О.Я. Аналіз профілактики розвитку каріозних уражень зубів у військовослужбовців Збройних Сил України. In: The 5th International scientific and practical conference “Topical aspects of modern scientific research”, January 25–27 2024, Tokyo, Japan. CPN Publishing Group. 2024. Р. 103.

18. Lavrin O. Assessment of the prevention measures effectiveness for the development of carious dental lesions in military personnel of the Armed Forces of Ukraine. *East Ukr Med J*. 2023. Vol. 11. № 4. Р. 483–491.

19. Камалов Р.Х., Ярош Т.В., Рудинська С.М. Аналіз захворюваності військовослужбовців строкової служби Збройних Сил України на хвороби тканин пародонту. *Проблеми військової охорони здоров'я*. 2010. № 27. Р. 296–303.

20. Білан В.О., Бандрівський Ю.Л. Клінічна ефективність лікування хронічного генералізованого пародонтиту в пацієнтів-військовослужбовців ЗСУ. *Клінічна стоматологія*. 2022. № 2. Р. 4–12.

21. Науменко К.Є., Беліков О.Б. Розповсюдженість основних стоматологічних захворювань та потреба військовослужбовців в ортопедичному лікуванні (огляд літератури). *Буковинський медичний вісник*. 2017. № 1 (81). Р. 211–214.

22. Канюра О.А., Біденко Н.В., Коленко Ю.Г., та ін. Досвід надання стоматологічної допомоги в умовах військового стану. *Сучасна стоматологія*. 2022. № 3–4. Р. 38–44.

23. Стрільчук Л.А. Можливості рослинних лікарських препаратів у терапії тривожних розладів і підвищенні стресостійкості. *Медична газета «Здоров'я України 21 сторіччя»*. 2023. № 11. Р. 547.

24. Бандрівський Ю.Л. Ефективність лікувальних заходів за даними параклінічних індексів у хворих на генералізований пародонтит початкового – I ступеня, асоційована з груповою приналежністю крові. *Клінічна стоматологія*. 2020. № 2. Р. 14–23.

25. Бандрівський Ю.Л., Виноградова О.М., Бандрівська Н.Н. Комбінована індексна оцінка гігієни порожнини рота у хворих на генералізований пародонтит із різною груповою приналежністю крові. *Клінічна стоматологія*. 2016. № 3 (57). Р. 2–5.

26. Dufty J. Prevalence and treatment of necrotizing ulcerative gingivitis (NUG) in the British Armed Forces: a case-control study. *Clinical Oral Investigations*. 2017. Vol. 21. Р. 1935–1944.

27. Dufty J., Gkranias N., Donos N. Necrotising Ulcerative Gingivitis: A Literature Review. *Oral Health & Preventive Dentistry*. 2017. Vol. 15. № 4. Р. 51–58.

28. Ogly K.K. Optimization of Treatment and Preventive Measures to Improve the Dental Status of the Military Personnel in the Provision of Outpatient Care. *Biosciences Biotechnology Research Asia*. 2015. Vol. 12. № 2. Р. 1629–1635.

References:

1. Lykhota, A. M., Kovalenko, V. V., & Lyshchynshyn, M. Z. (2016). Nova model' orhanizatsii stomatolohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtsiam pid chas zbroinoho konfliktu [A new model for organizing dental care for military personnel during an armed conflict]. *Viiskova Medytsyna Ukrainy – Military Medicine of Ukraine*, 16(2), 65–69. [in Ukrainian].

2. Seheda, S. P., & Hrytsiuk, V. M. (2022). Viiskova stomatolohiia na terenakh Ukrainy: istorychna retrospektyva ta suchasnist' [Military dentistry on the territory of Ukraine: a historical retrospective and modernity]. *Nauka i Oborona – Science and defense*, (1), 27–33. [in Ukrainian].

3. Kovalenko, V. V. (2022). Rol' mobil'nykh stomatolohichnykh kompleksiv pry nadanni stomatolohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtsiam [The role of mobile dental complexes in providing dental care to military personnel]. *Ukrainskyi Zhurnal Viiskovoi Medytsyny – Ukrainian Journal of Military Medicine*, 3, 119–122. [in Ukrainian].

4. Vrabie, V. I., Varchenko, O. V., & Kovalenko, V. V. (2015). Rol' ta mistse peresuvnykh stomatolohichnykh kabinetiv v umovakh vedennia boiovykh dii na Skhodi Ukrainy: materialy 3 Natsional'noho ukrains'koho stomatolohichnoho kongresu, 22–23 zhovtnia 2015 r. [The role

and place of mobile dental offices in the conditions of combat operations in eastern Ukraine: Proceedings of the 3rd National Ukrainian dental Congress, October 22-23, 2015] Kyiv. *Novyny Stomatologii – Dental News*, 4(85), 102. [in Ukrainian].

5. Lykhota, A. M., Kovalenko, V. V., & Fedirko, I. V. (2015). Orhanizatsiia roboty peresuvnoho stomatolohichnoho kabinetu: Metodychni rekomendatsii [*Organization of work of a mobile dental office: methodological recommendations*]. Kyiv: UVMA. [in Ukrainian].

6. Lyschchysyn, M. Z. (2016). Prohrama kompleksnoi profilaktyky stomatolohichnykh zakhvoriuvan' u viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy [Program of comprehensive prevention of dental diseases in servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. *Viiskova Medytsyna Ukrainy*, (3), 27–31. [in Ukrainian].

7. Badyuk, M. I., Stryzhenko, V. I., & Bulakh, O. Yu. (2012). Shliakhy udoskonalennia systemy medychnoho zabezpechennia viisk na osoblyvyi period [Ways to improve the system of medical support for troops for a special period. Military health problems]. *Problemy Viiskovoi Okhorony Zdorov'ia. Zbirnyk Nauk. Prats Ukrains'koi Viiskovo-Medychnoi Akademii – Collection of scientific papers of the Ukrainian Military Medical Academy*, 32, 97–104. [in Ukrainian].

8. Kamalov, R. Kh., Lykhota, A. M., & Kovalenko, V. V. (2013). Osoblyvosti orhanizatsii ortopedichnoi stomatolohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtziv. In *Suchasni Aspekty Viiskovoi Stomatologii: Zbirnyk Nauk. Prats [Features of organizing orthopedic dental care for military personnel. Modern aspects of military dentistry: collection of scientific papers]*. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Kovalenko, V.V. (2016). Orhanizatsiia stomatolohichnoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv v pol'ovykh umovakh (na dosvidi provedennia ATO): Metodychni rekomendatsii [*Organization of dental support for military personnel in the field (based on the experience of the Anti-Terrorist Operation): methodological recommendations*]. Kyiv: UVMA. [in Ukrainian].

10. Lykhota, A. M., & Kovalenko, V. V. (2016). Stan ta shliakhy pokrashchennia stomatolohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtziv, yaki berut' uchast' v antyterorystychnii operatsii na Skhodi Ukrainy [State and ways to improve dental care for military personnel participating in the anti-terrorist operation in eastern Ukraine]. *Ukrains'kyi Stomatolohichnyi Al'manakh – Ukrainian dental Almanac*, (1), 78–81. [in Ukrainian].

11. Lyschchysyn, M. Z., Lykhota, A. M., & Kovalenko, V. V. (2015). Stan ta perspektyvy rozvytku stomatolohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtziv u zoni provedennia boiovykh dii na Skhodi Ukrainy: materialy 3 Natsional'noho ukrains'koho stomatolohichnoho kongresu, 22–23 zhovtnia 2015 r., Kyiv [State and prospects of development of dental care for military personnel in the combat zone in eastern Ukraine: Proceedings of the 3rd

National Ukrainian dental Congress, October 22-23, 2015, Kiev]. *Novyny Stomatologii – Dental News*, 4(85), 116. [in Ukrainian].

12. Savytskyi, V. L., Maidaniuk, V. P., Vlasenko, O. M., & et al. (2015). Medychne zabezpechennia Zbroinykh Syl Ukrainy v antyterorystychnii operatsii: dosvid ta napriamky yoho udoskonalennia [Medical support of the Armed Forces of Ukraine in the Anti-Terrorist Operation: experience and directions for its improvement]. *Viiskova Medytsyna Ukrainy – Military Medicine of Ukraine*, (1), 5–11. [in Ukrainian].

13. Lykhota, A. M., Kovalenko, V. V., Lyschchysyn, M. Z., & Fedirko, I. V. (2015). Stan stomatolohichnoi dopomohy viiskovosluzhbovtziv v zoni provedennia antyterorystychnoi operatsii na Skhodi Ukrainy [State of dental care for military personnel in the area of the anti-terrorist operation in the east of Ukraine]. *Viiskova Medytsyna Ukrainy – Military Medicine of Ukraine*, 15, 30–35. [in Ukrainian].

14. President of Ukraine. (2016). Ukaz Prezydenta Ukrainy № 240/2016 “Pro Stratehichnyi oboronnyi biuletyn' Ukrainy” [*Decree of the president of Ukraine No. 240/2016 on the decision of the national security and Defense Council of Ukraine of May 20, 2016 "on the Strategic Defense Bulletin of Ukraine"*]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/240/2016> [in Ukrainian].

15. North Atlantic Treaty Organization. (2015). *Allied Joint Publication AJP-4.10: Allied Joint Doctrine for Medical Support*. NATO Standardization Office.

16. Yeromenko, V. E., Yeromenko, M. O., & Yeromenko, E. A. (2020). Profilaktyka stomatolohichnykh zakhvoriuvan' pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv u period vykonannia sluzhbovo-boiovykh zavdan' [*Prevention of dental diseases of law enforcement officers during the performance of Service and combat tasks*]. Irpin: University of the State Fiscal Service of Ukraine. [in Ukrainian].

17. Lavrin, O. Ya. (2024). Analiz profilaktyky rozvytku karioznykh urazhen' zubiv u viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy [Analysis of prevention of the development of carious dental lesions in servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. In *Proceedings of the 5th International Scientific and Practical Conference “Topical Aspects of Modern Scientific Research”* (Tokyo, Japan, 25–27 Jan 2024, p. 103). CPN Publishing Group. [in Ukrainian].

18. Lavrin, O. (2023). Assessment of the prevention measures effectiveness for the development of carious dental lesions in military personnel of the Armed Forces of Ukraine. *East Ukrainian Medical Journal*, 11(4), 483–491.

19. Kamalov, R. Kh., Yarosh, T. V., & Rudynska, S. M. (2010). Analiz zakhvoriuvanosti viiskovosluzhbovtziv strokovoi sluzhby Zbroinykh Syl Ukrainy na khvoroby tkanyn parodontu [Analysis of the incidence of periodontal tissue diseases among conscripts of the Armed Forces of

Ukraine]. *Problemy Viiskovoi Okhorony Zdorov'ia – Military health problems*, (27), 296–303. [in Ukrainian].

20. Bilan, V. O., & Bandrivskiy, Yu. L. (2022). Klinichna efektyvnist' likuvannya khronichnogo henerylizovanoho parodontytu u patsientiv-viiskovosluzhbovtiv ZSU [Clinical efficacy of treatment of chronic generalized periodontitis in patients-servicemen of the Armed Forces of Ukraine]. *Klinichna Stomatolohiia – Clinical Dentistry*, (2), 4–12. [in Ukrainian].

21. Naumenko, K. Ye., & Bielikov, O. B. (2017). Rozpovsiudzhenist' osnovnykh stomatolohichnykh zakhvoriuvan' ta potreba viiskovosluzhbovtiv v ortopedychnomu likuvanni (ohliad literatury) [Prevalence of major dental diseases and the need of military personnel for orthopedic treatment (literature review)]. *Bukovynskiy Medychnyi Visnyk – Bukovina medical bulletin*, 1(81), 211–214. [in Ukrainian].

22. Kanyura, O. A., Bidenko, N. V., Kolenko, Yu. H., & et al. (2022). Dosvid nadання stomatolohichnoi dopomohy v umovakh viiskovoho stanu [Experience in providing dental care under martial law]. *Suchasna Stomatolohiia – Modern dentistry*, 3–4, 38–44. [in Ukrainian].

23. Strilchuk, L. A. (2023). Mozhlyvosti roslynnykh likar-skykh preparativ u terapii tryvozhnykh rozladiv i pidvyshchenni stresostyikosti [Possibilities of herbal medicines in the treatment of anxiety disorders and increasing stress tolerance]. *Medychna Hazeta "Zdorov'ia Ukrainy 21 Storichchia" – Medical newspaper "health of Ukraine 21st century"*, (11), 547. [in Ukrainian].

24. Bandrivskiy, Yu. L. (2020). Efektyvnist' likoval'nykh zakhodiv za danymy paraklinichnykh indeksiv u khvorykh na henerylizovanyi parodontyt pochatkovoho – I stupenia, asotsiovana z hruppovoiu prynalezhnostiui krovi [Effectiveness of therapeutic measures according to paraclinical indices in patients with generalized periodontitis of the initial – I degree, associated with blood group affiliation]. *Klinichna Stomatolohiia – Clinical Dentistry*, (2), 14–23. [in Ukrainian].

25. Bandrivskiy, Yu. L., Vinogradova, O. M., & Bandrivska, N. N. (2016). Kombinovana indeksna otsinka hi-hieny porozhnyny rota u khvorykh na henerylizovanyi parodontyt iz riznoi hruppovoiu prynalezhnostiui krovi [Combined Index assessment of oral hygiene in patients with generalized periodontitis with different blood groups]. *Klinichna Stomatolohiia – Clinical Dentistry*, 3(57), 2–5. [in Ukrainian].

26. Dufty, J. (2017). Prevalence and treatment of necrotizing ulcerative gingivitis (NUG) in the British Armed Forces: A case-control study. *Clinical Oral Investigations*, 21, 1935–1944. <https://doi.org/10.1007/s00784-017-2069-x>

27. Dufty, J., Gkranias, N., & Donos, N. (2017). Necrotising ulcerative gingivitis: A literature review. *Oral Health & Preventive Dentistry*, 15(4), 51–58.

28. Ogly, K.K. (2015). Optimization of treatment and preventive measures to improve the dental status of the military personnel in the provision of outpatient care. *Bio-science Biotechnology Research Asia*, 12(2), 1629–1635.